

مطالعه تطبیقی نظام‌های بهره‌برداری بلوک شرق و ایران

سامان رحیمی¹، مصطفی احمدوند²، کیوان صبری³

¹ دانشجوی کارشناسی ارشد توسعه روستایی، دانشگاه یاسوج، ² استادیار ترویج و توسعه کشاورزی، دانشگاه یاسوج،

³ دانشجوی کارشناسی ارشد توسعه روستایی، دانشگاه لرستان

چکیده

مطالعه تطبیقی از روش‌های علمی می‌باشد که از رهگذر آن می‌توان به تجربه‌ها و موفقیت‌های سایر کشورها در زمینه‌های مختلف پی برد و از آن برای رسیدن به نتایج مطلوب سود جست. نظام‌های بهره‌برداری ارکان اساسی تولید در کشاورزی هستند و در عین حال بیانگر نوع و شکل رابطه انسان با طبیعت نیز می‌باشند. نظام بهره‌برداری از زمین، از یک سو رابطه حقوقی و تکنولوژیکی میان افراد بهره‌بردار با زمین و از سوی دیگر روابط میان آنان (مالکین زمین) را منعکس می‌کند. با این نگرش نظام بهره‌برداری عبارت است از نحوه برداشت محصول از زمین با استفاده از شیوه‌های معین و فنی مشخص که دارای سطح معینی از توسعه است و در چهارچوب یک رشته روابط حقوقی میان افراد، در قالب یک نظام تقسیم کار برای دریافت سهمی از محصول در مقابل کار یا سرمایه است. استفاده منطقی انسانها از طبیعت و ترکیب نهاده‌های تولید در بهره‌برداریهای کشاورزی از اهمیت زیادی برخوردار است. زیرا علاوه بر اینکه شاخص مهمی در فرآیند تولید به حساب می‌آید، بر شیوه معیشت تولیدکنندگان نیز تأثیرگذار است. از آنجا که بهره‌برداری‌های کشاورزی با کلیه فعالیتهای روستاییان در ارتباط است، در واقع به عنوان واقعیتی تفکیک‌ناپذیر از فرهنگ روستایی، ابعاد اقتصادی و اجتماعی زندگی آنان را تعیین می‌کند. بسیاری از مفاهیم توسعه روستایی در ارتباط با مسائل مربوط به نظام‌های بهره‌برداریکشاورزی است. هدف مقاله حاضر مطالعه تطبیقی نظام‌های بهره‌برداری در بلوک شرق (چین و روسیه) و ایران است که طی آن وضعیت نظام‌های بهره‌برداری در این دو بخش (بلوک شرق و ایران) بررسی می‌شود. روش این پژوهش از نوع مطالعه اسنادی-تطبیقی با بهره‌گیری از شیوه تحلیل محتوا است. نتایج بدست آمده نشان دهنده این است که در بلوک شرق نظام مالکیت ارضی بیشتر در اختیار مجموعه‌های اشتراکی می‌باشد و دامنه‌ی این نظام از حالتی شروع می‌شود که در آن مالکیت خصوصی بطور مطلق نفی شده و به حالتی ختم می‌شود که در آن برای دستیابی به اهداف خاصی (افزایش کارآیی تولید و توزیع)، مالکیت خصوصی علی‌الظاهر به کنار نهاده می‌شود. واژه‌های کلیدی: (نظام بهره‌برداری، اراضی کشاورزی، بلوک شرق، ایران)

مقدمه:

فراهم ساختن یک زبان مشترک برای ساماندهی پژوهش‌های آینده در زمینه نظام بهره‌برداری از ضرورت‌هایی است که ضمن آسان نمودن فعالیت‌ها، امکان برداشت‌ها، و تفاسیر مختلف از مفاهیم و واژه‌هایی که هر یک به نحوی در

جریان کارو امر پژوهش مورد استفاده قرار می گیرند را مانع می گردد. به عبارت دیگر برای رسیدن به یک هدف مشخص و استفاده از یک زبان مشترک ضرورتی اجتناب ناپذیر است. در بحث نظام بهره برداری اغلب دو واژه شیوه تولید و نظام بهره برداری توسط برخی از دانش پژوهان و صاحب نظران در مسائل کشاورزی به صورت مترادف مورد استفاده قرار می گیرد. در این بررسی قبل از ورود به بحث ضرورت دارد که به صورت مقدماتی پیرامون این دو واژه توضیحاتی ارائه گردد. در ادبیات توسعه کشاورزی شیوه تولید برای بیان ویژگی های ساختاری و نظام بهره برداری برای نشان دادن اشکال بهره برداری از منابع تولید به کار می رود (عبداللهی، 1377).

شیوه تولید (Mode of production): شیوه تولید در ارتباط تنگاتنگ با سایر بخش های جامعه و شکل بندی اجتماعی حاصل از آن می باشد. به نظر لانگ شیوه تولید مجموعه ای متشکل از نیروی تولید (منابع، ابزار، قواعد فنی و نیروی کار) و روابط اجتماعی حاکم بر آن می باشد، مناسب اجتماعی از جهتی بر مالکیت (کنترل) ابزار و جهت دیگر به مناسبات میان افراد در روند تولید دلالت می کند (لانگ، 1977).

نظام بهره برداری (Utilization system): منظور از نظام بهره برداری سازمانی اجتماعی مرکب از عناصر به هم پیوسته است که با هویت مدیریتی واحد و ویژگی های نرم افزاری و سخت افزاری که از آن برخوردار است در ارتباط متقابل با شرایط طبیعی و اجتماعی محیط خود امکان تولید محصولات کشاورزی را فراهم می سازد. هر نظام بهره برداری دارای سازمان، مدیریت، فضا، اطلاعات، تکنولوژی، سطح توسعه، جمعیت یا اعضا و کارکنانی است که طبق قواعد مالکیت، حاکمیت، عاملیت، مبادله و سایر ویژگی های نرم افزاری ناظر بر واحد بهره برداری و برخورداری نسبی از امکانات فضایی، سازمانی، اطلاعاتی، تکنولوژیکی و توسعه ای آن، با بهره برداری از منابع آب و خاک در فرایند تولید محصولات کشاورزی برای مصرف یا مبادله و یا فروش مشارکت دارند (عبداللهی، 1377). نظام بهره برداری یا سازمان تولید می تواند روابط و مناسبات کشاورزان و هم چنین شیوه و چگونگی اعمال مدیریت در ارتباط با به کارگیری منابع دیگر را مانند نیروی کار و سرمایه که به صورت تولید بخش خصوصی یا خانوادگی، گروهی، تولید جمعی و تولید دولتی انجام می پذیرد، مشخص کند. با توجه به موارد یاد شده، یک نظام بهره برداری در راستای فراهم کردن مناسب ترین شرایط برای استفاده بهینه از منابع، جلب مشارکت بهره برداران، فراهم ساختن زمینه های پذیرش فن آوری و جلب سرمایه در بخش کشاورزی را می تواند برعهده بگیرد (افسرپناه، 1378). بررسی های انجام شده در زمینه تاریخی تحولات کشاورزی ایران، این واقعیت را نشان می دهد که نقش نظام بهره برداری در توسعه کشاورزی کشور از اهمیت بالایی برخوردار بوده است و همواره یکی از مسائل بنیادین کشاورزی ایران نظام بهره برداری در به کارگیری منابع آب و خاک به شمار می آید. اهمیت موضوع نیز از این روست که کوچک بودن و پراکندگی زمین های کشاورزی در موارد بسیاری برای استفاده از فنون کشاورزی و تجهیز امور زیربنایی و به کارگیری ماشین افزار و استفاده بهینه از منابع با بازدهی مناسب، محدودیت هایی را به وجود آورده است. به دلیل کوچک بودن و پراکندگی اراضی کشاورزی در ایران نظام های بهره برداری جمعی و اشتراکی از جمله تعاونی ها، بنه و یا مشاع ها می تواند مفید باشند.

ضرورت پژوهش:

شرایط حاکم بر نظام بهره‌برداری کشور یکی از مهم‌ترین معضلاتی است که بخش کشاورزی کشور را از تحرک، پویایی و تحول مورد انتظار باز می‌دارد. این وضعیت نتیجه اجرای اصلاحات ارضی دهه 40 و آثار و تبعات قوانین و مقررات حقوقی موجود در این بخش، لایحه قانون‌گذاری اراضی در جمهوری اسلامی ایران، کوچک شدن نسق‌های اراضی در نتیجه چگونگی تقسیم اراضی موروثی کشاورزان، رشد جمعیت و به تبع آن رشد ناموزون شهرنشینی و توسعه شهرک‌های اقماری در حاشیه شهرها، عدم ثبات در کاربری اراضی، عدم انجام مطالعات و بررسی‌های لازم در امور سامان‌دهی و واگذاری اراضی و سایر عوامل می‌باشد. این شرایط از جمله مواردی است که به افزایش تعداد نظام-های بهره‌برداری و بهره‌برداران از یک طرف و کاهش متوسط اندازه و توان واحدهای بهره‌برداری از طرف دیگر و در نتیجه غیراقتصادی شدن فعالیت‌های تولیدی گردیده است (زرنگار، 1389). در جامعه در حال گذر ایران مسئله برنامه-ریزی توسعه از اهمیت خاصی برخوردار است. جایگاه و نقش استراتژیک بخش کشاورزی در تأمین نیازهای اساسی جامعه و توسعه ملی، ضرورت ایجاد تحولات بنیادی و همه‌جانبه را در ساختار کشاورزی از طریق شناخت و نهادمندی نظام‌های بهره‌برداری مناسب در چارچوب یک برنامه‌ریزی علمی بلند مدت پدید آورده است (عبداللهی، 1377). بدیهی است هر چه نظام‌های بهره‌برداری مناسب در کشور گسترش پیدا کند و از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب نزدیک-تر شویم کم و کیف مسائل مبتلا به کشاورزی و به تبع آن، میزان اتلاف انرژی و هزینه‌ها هم کمتر می‌شود.

روش پژوهش:

بررسی تجارب موفق سایر کشورها و بهره‌گیری از آن یکی از روش‌های علمی حل مسائل و مشکلات فرایند توسعه به‌شمار می‌رود. چین و روسیه از جمله کشورهایی هستند که طی دهه‌های اخیر تجارب موفق در زمینه نظام‌های بهره‌برداری و توسعه کشاورزی داشته‌اند. از این رو بررسی حاضر نیز با هدف تبیین نظام بهره‌برداری و جایگاه آن در توسعه کشاورزی، با انجام مطالعه تطبیقی نظام بهره‌برداری در ایران و بلوک شرق (روسیه و چین) می‌کوشد تا با ارائه نقاط قوت و ضعف این نظام‌ها در راستای دستیابی به توسعه کشاورزی به زمینه‌های بهره‌گیری از آن در رفع برخی از مشکلات نظام‌های بهره‌برداری کشورمان بپردازد. بر این اساس با استفاده از رویکرد پژوهش اسنادی و مرور بسیاری از منابع در دسترس، ویژگی‌های نظام‌های بهره‌برداری در این دو بخش (ایران و بلوک شرق) در ابعاد و مؤلفه‌های گوناگون با بهره‌گیری از شیوه تحلیل محتوا با یکدیگر مقایسه خواهند شد. تعداد نظام‌های بهره‌برداری در ایران نسبت به سایر کشورها بسیار بیشتر است بنابراین در خور این پژوهش نیست که به کل نظام‌های بهره‌برداری ایران پرداخت، بنابراین در مقاله حاضر نخست به صورت مختصر به نظام‌های بهره‌برداری (تعاونی‌ها، کشت و صنعت، سهامی زراعی، خرد و دهقانی و مشاع‌ها) پرداخته خواهد شد، و سپس به نظام‌های بهره‌برداری در دو کشور روسیه و چین از جمله ساوخوز، کالخوز و کمون پرداخته خواهد شد و در نهایت این نظام‌ها را با نظام بهره‌برداری بنه را در قالب جداول مقایسه شده‌اند.

خرد و دهقانی:

نظام بهره‌برداری خرد و دهقانی یک واقعیت تاریخی در نظام کشاورزی و سنتی ایران می‌باشند. در حالی که بیش از 86 درصد بهره‌برداران را تشکیل می‌دهند تنها 37 درصد اراضی را در اختیار دارند، نیروی کار این واحدها را اعضای خانوار تشکیل می‌دهند. انواع نظام خرد و دهقانی شامل، اجاره‌داری خانگی، خرده مالکی دهقانی، متوسط و کوچک بازرگانی، نظام بهره‌برداری اربابی، نظام بهره‌برداری رعیتی، نظام بهره‌برداری ملکی و رعیتی-ملکی می‌باشند.

ویژگی نظام بهره‌برداری خرد و دهقانی:

نزدیکی محل زندگی و کار، مشارکت فعال اعضای خانوار در امر تولید، نیاز به سرمایه‌گذاری کمتر نسبت به سایر واحدها، پایین بودن ریسک درآمد به علت تنوع فعالیت‌های تولیدی، برخورداری از انگیزه تولید بهتر و بیشتر، برخورداری از تجارب و دانش بومی غنی و بالا بودن امکان کشت محصولات کاربر و غیره می‌باشد.

مشکلات نظام بهره‌برداری خرد و دهقانی:

خرد بودن اراضی، پراکندگی اراضی، کمبود نقدینگی و ضعف سرمایه‌گذاری، هزینه بالای تولید، بالا بودن تراکم بیولوژیک، میانگین سن بالای کشاورز، بالا بودن نسبت کم سواد و بی‌سواد، ضعف دسترسی به نهاده کشاورزی، دسترسی پایین به بازار مصرف، پایین بودن مشارکت بین گروهی و پایین بودن سطح به کارگیری فناوری‌های سازگار می‌باشد. (شعبانعلی فمی و همکاران، 1391).

تعاونی‌های تولید روستایی:

تعاونی‌های تولید روستایی در سال 1349 جهت مقابله با مسائل ناشی از اصلاحات ارضی و با هدف اعمال مدیریتی واحد و تخصصی در جهت حداکثر بهره‌برداری از منابع آب و خاک، انجام کارهای زیربنایی، استفاده صحیح از نهاده‌ها و وسایل و ماشین‌آلات کشاورزی و افزایش تولید و درآمد سرانه کشاورزان روستایی و بهبود زندگی آنان می‌باشد. قانون تعاونی نمودن تولید و یکپارچگی اراضی با حفظ مالکیت فردی زارع در حوزه عمل شرکت‌های تعاونی تولید روستایی تصویب شد. این تعاونی‌ها علی‌رغم موفقیت‌در عرصه تولید در زمینه خرید محصول و عرضه به موقع خدمات مورد نیاز روستاییان، هنوز نتوانسته‌اند جایگزین پیله‌وران در روستا گردند (شعبانعلی فمی و همکاران، 1391).

شرکت‌های سهامی زراعی:

قانون و اساسنامه شرکت‌های سهامی زراعی در سال 1346 تصویب شد و در پی آن تا سال 1357 حدود 93 شرکت در 851 روستا با بیش از 30000 عضو سهام‌دار با هدف افزایش درآمد سرانه کشاورزان و بهبود شرایط زندگی آنان از طریق ایجاد امکانات لازم برای به کارگیری ماشین‌آلات کشاورزی، استفاده از روش‌ها و فنون نوین کشاورزی، توسعه فعالیت‌های غیرکشاورزی، افزایش سطح زیرکشت، حداکثر استفاده از نیروی انسانی فعال موجود در روستاهای کشور و جلوگیری از خردشدن و تقسیم اراضی مزروعی تشکیل گردید. احساس و انگیزه مالکیت یکی از عوامل موثر بر تولید است و چون افراد با عضویت در شرکت و واگذاری حق استفاده مطلق و دائم از اراضی خود به هیئت مدیره این احساس و انگیزه را از دست می‌دهند، این امر بر تقلیل میزان کارایی شرکت مؤثر واقع می‌شود. (وثوقی، 1369).

شرکت‌های کشت و صنعت:

شرکت های کشت و صنعت نتیجه مرحله سوم قانون اصلاحات ارضی می باشد که در چهارمین برنامه پنج ساله (1347-1352) با تأکید بر روی ایجاد کشاورزی و دامداری تشکیل شد. کشت و صنعت ها با اهداف فنی (اجرای سیاست های یکپارچگی اراضی و کشت، انجام عملیات زیربنایی، استفاده صحیح از ماشین آلات و ابزار و ادوات کشاورزی، کاربرد روش های علمی و فنون نوین و پیشرفته کشاورزی)، اقتصادی (رشد تولیدات متنوع زراعی و دامی و فرآورده های آنها، افزایش بازدهی عوامل تولید، استفاده از اعتبارات و پیوند کشاورزی با صنعت در جهت توسعه صنایع تبدیلی و تکمیلی وابسته به کشاورزی)، اجتماعی (مدیریت سازماندهی علمی و تخصصی و ...)، فرهنگی (ارتقا سطح دانش علمی و فنی) و اکولوژیک (حفظ منابع خاک، آب، مراتع و جنگل ها) تأسیس و به سرعت رو به گسترش نهاد (عبداللهی، 1377).

مشاع:

همزمان با پیروزی انقلاب اسلامی و سال های آغازین پس از آن بسیاری از واحدهای بهره برداری جدید از قبیل کشت و صنعت ها، شرکت های سهامی زراعی و تعاونی های تولید روستایی که پس از اصلاحات ارضی و برای مقابله با مشکلات ناشی از آن ایجاد شده بودند، منحل گردیدند و اراضی تحت پوشش این نظام ها بین اعضا و یا روستاییان تقسیم گردید. لذا هم چون سال های پس از اصلاحات ارضی، گرایش به خورده مالکی شدت یافت. دولت برای حل این مشکلات و هم چنین محور قرار دادن بخش کشاورزی به منظور دستیابی به خودکفایی در این بخش در سال 1359 مشاع را تصویب و به هیئت هفت نفره واگذار کرد. واژه مشاع در لغت معانی مختلفی دارد و در فرهنگ معین مشاع به معنی آن چه که مشترک و تقسیم نشده باشد و از فقه شیعه ریشه می گیرد. به موجب لایحه اصلاحی احیا و واگذاری اراضی مصوب 1359/1/26 اراضی به چند طبقه به شرح زیر تقسیم شدند: (شعبانعلی فمی و همکاران، 1391).

الف) اراضی موات و طبیعی مانند مراتع بدون سابقه احیاء؛

ب) اراضی که سابقاً تحت مالکیت افراد یا شرکت ها بوده و سپس دادگاه های انقلاب اسلامی آنها را ضبط و مصادره کردند؛

ج) اراضی بایر که سابقه احیاء داشته ولی پنج سال متوالی متروک مانده بودند؛

د) اراضی دایر

هیئت های هفت نفره وظایف مختلف داشتند از جمله:

1. توزیع زمین های موضوع بند الف و ب؛
2. حل اختلافات مربوط به تقسیم زمین؛
3. تعیین عرف محل برای هر منطقه؛
4. مهیاسازی نقشه کامل زمین در حوزه هیئت های هفت نفره در هر منطقه؛
5. تشخیص و توافق با وام گیرندگان زراعی؛
6. کنترل کشت در زمین های واگذاری شده؛
7. تطبیق وام های عرضه شده به دهقانان؛

8. توزیع ماشین آلات و سایر نهاده‌های کشاورزی به روستاییانی که زمین دریافت کرده‌اند (لهسایی زاده، 1372).

خصوصیات مشاع‌ها:

1. زمین، آب و وسایل اساسی کشاورزی متعلق به همه اعضا است؛
2. اعضای مشاع به هیچ وجه حق تقسیم و فروش زمین را ندارند؛
3. تقسیم کار در مشاع‌ها بر اساس قواعد سنتی محل و عمدتاً به صورت برابر می‌باشد،
4. تقسیم محصول بین اعضا به صورت مساوی است؛
5. استفاده از نیروی کار مزدبگیر معمول نیست (لهسایی زاده 1372).

هیچیک از نظام‌های فوق به تنهایی وجود ندارد بلکه به علت عوامل جغرافیایی، اقتصادی و تاریخی تعدادی از این نظام‌ها در یک کشور در کنار یکدیگر وجود دارند. این نظام‌ها اغلب با هم ارتباط ارگانیک دارند مانند نیاز به نیروی کار برای کشت و صنعت‌ها از مناطق دهقانی می‌باشد. به دلایل جغرافیایی، اقتصادی و تاریخی در جوامع مختلف یکی از نظام‌های فوق شکل غالب می‌شود.

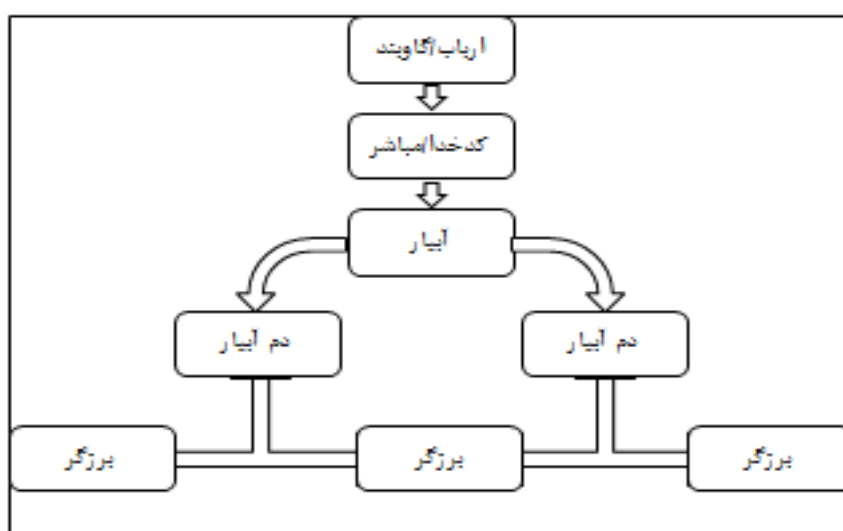
نظام بهره‌برداری بنه:

واحد مستقل زراعی که عده‌ای دهقان با سمت‌های مشخص اجتماعی برای تقسیم کاری که مبتنی بر امتیازات اقتصادی و منزلت‌های اجتماعی بود که در یک یا چند قطعه زمین مشخص به کشت و زرع در آن می‌پرداختند. شرایط عضویت در بنهداشتن حق نسق زراعی، سکونت مستمر در آبادی و موافقت ارباب یا نماینده ارباب می‌باشد و هم‌چنین عضویت در بنه یک سال زراعی بود و ممکن بود سال‌های متمادی نیز ادامه داشته باشد. یک عضو ساده بنه (برزگر) می‌توانست تا مقام آبیاری (سر بنگی) ارتقا یابد. سهم محصول هر دهقانی بستگی به موقعیت آن دهقان در بنه داشت و به آبیاری بیشترین سهم و به برزگر کمترین سهم از محصول بنه تعلق می‌گرفت. هر بنه توسط سربنه اداره می‌شد که مسئول دادن سهم هر مالک به زارع بود. گفته می‌شود که بنه‌ها به جهت مشکلات کمبود آب تشکیل شده‌اند. در واقع زارعان به جای تقسیم آب بین خود، زمین‌های خود را یکی یکی آبیاری می‌کردند، مثلاً اگر زارعان مجبور باشند زمین خود را 12 روز یک‌بار آبیاری کنند 12 بنه تشکیل می‌شد و هم‌چنین وسعت بنه‌ها با مقدار آب و زمین ده در ارتباط بوده است. دلایل به وجود آمدن بنه‌ها این بود که تیلداران بر اراضی مالکیت داشتند و بر اساس حق تیلداری مالیات جنسی و نقدی از رعایا دریافت می‌کردند و از طرف دیگر در مناطق خشک کمبود آب وجود داشت و کشاورزان در این مناطق برای تولید نیاز به مدیریتی واحد داشتند، بنابراین بنه به عنوان مطمئن‌ترین سازمان جمعی برای پذیرش و اجرای تعهداتی بود که زارعان در برابر مالکان برعهده داشتند. با اجرای قانون اصلاحات ارضی و در طی مراحل مختلف دو

عامل غیرمنتقول زمین و آب به دهقانان واگذار شد، بنابراین دهقانان صاحب سه عامل زمین، آب و نیروی انسانی و در نهایت مستقل شدند و بنه‌ها از بین رفتند (صفی‌نژاد، 1357).

ساختار طبقاتی بنه

منبع. صفی‌نژاد(1357)

نظام بهره‌برداری در روسیه و چین:

در کشورهای بلوک شرق موسوم به سوسیالیستی یا جهان دوم از جمله روسیه و چین هم متعاقب جنبش‌های انقلابی، نظام اجتماعی و ساختارهای اقتصادی از جمله کشاورزی در جهت مالکیت‌های اجتماعی و دولتی و تشکیل واحدهای بهره‌برداری جمعی بزرگ تحت عناوین ساوخوز، کالخوز و کمون تحول یافت که در آن‌ها حفظ منافع و مصالح جمعی و تولید در جهت رفع نیازهای خود و کشور طبق سیاست‌های دولت، بر منافع فردی و تولید برای فروش و کسب سود و انباشت ثروت غلبه داشت (عبداللهی، 1377). در روسیه متعاقب انقلاب اکتبر 1917 و مصادره اراضی بزرگ-مالکان، مزارع دسته جمعی با حفظ یکپارچگی اراضی و کشت به‌عنوان نظام بهره‌برداری غالب در کشور شکل گرفت. در این واحدها مالکیت اراضی عمومی بود و از طرف متولی اموال عمومی، یعنی دولت به‌صورت نسبتاً رایگان در اختیار کشاورزان قرار می‌گرفت و آنان با برخورداری از حمایت‌های علمی و فنی تکنولوژیکی ایستگاه‌های دولتی طبق برنامه‌های تقریباً متمرکز به تولید محصولات کشاورزی می‌پرداختند و موظف بودند که بخش عمده تولیدات خود را به

دولت بفروشد و درآمد را به نسبت میزان مشارکت اعضای واحد بین خود توزیع نمایند. علاوه بر این هر خانوار عضو حق داشت قطعه زمینی کوچک به وسعت کمتر از نیم هکتار در تصرف شخصی خود داشته باشد و با استفاده از نیروی کار و وسایل شخصیات آن به منظور پاسخ به نیازهای خانوادگی و در صورت امکان فروش آزاد محصولات خود استفاده کند (رینولدس و لوید، 1975). اولین کشوری که بهره‌برداری جمعی و اشتراکی را باب نمود کشور روسیه بود و از مهم‌ترین واحدهای بهره‌برداری در این کشور می‌توان به کالخوز و ساوخوز اشاره کرد (وئوقی 1369). در این نظام مالکیت زمین در اختیار یک مجموعه اشتراکی است و دامنه این نظام از حالتی شروع می‌شود که در آن مالکیت خصوصی بطور مطلق نفی می‌شود و به حالتی ختم می‌شود که در آن برای دستیابی به اهداف خاصی (مثلاً افزایش کارآئی تولید و توزیع) حقوق مالکیت خصوصی علی‌الظاهر به کنار نهاده می‌شود. وجه تمایز این نوع بهره‌برداری و زراعت از نظام تعاونی در فقدان مالکیت خصوصی است (از کیا، 1374).

در ساوخوز وسعت زمینی که اعضا در اختیار داشتند 10000 بود، زمین متعلق به دولت بود و مدیر نیز از سوی دولت انتصاب می‌شد، در تصمیم‌گیری و حل مشکلات اعضای ساوخوز مشارکت داشتند، در این واحدها در هر زمینه متخصصین خاصی را استخدام می‌کردند، دستمزد کارگران بستگی به نوع کاری که انجام می‌دادند متفاوت بود، تمام تولیدات با قیمتی ثابت توسط دولت خریداری می‌شد و در آخر سال مدیران ساوخوزها می‌بایستی گزارشی از عملکرد را به دولت تحویل می‌دادند، و اما در کالخوزها مالکیت و وسایل تولید جمعی و اشتراکی می‌باشد، دولت زمین‌های مجانی را در اختیار آنها قرار می‌داد به شرط انجام فعالیت‌های کشاورزی، حق فروش و اجاره زمین را نداشتند، مدیر توسط اعضای هیئت مدیره صورت می‌گرفت، به مکانیزه کردن کشاورزی اهمیت خاصی می‌دادند، به صورت مستقل بهره‌برداری می‌کردند و سود بین کشاورزان تقسیم می‌شد و دستمزد کار اعضا به میزان و نوع کاری که انجام می‌دادند بستگی داشت. بعد از تجربه کردن کارکرد کامل این دو نظام بهره‌برداری روسیه سه نکته مهم را مد نظر قرار داد: (1) ایجاد تعادل در حد مطلوب بین برنامه‌ریزی‌های محلی و ملی، (2) اهمیت نسبی دادن به ساوخوزها، (3) توجه به نقش بهره‌برداری‌های کوچک می‌باشد. در سال 1972 سطح زیر کشت در روسیه برابر 547 میلیون هکتار بود که 62 درصد ساوخوز، 30 درصد کالخوز و 8 درصد مزارع کوچک را در اختیار داشتند (وئوقی، 1369).

در چین هم متعاقب انقلاب 1949، انقلابیون اراضی بزرگ مالکان را مصادره و ملی اعلام کردند. مائو توسعه بخش کشاورزی را از طریق تغییر نظام بهره‌برداری سنتی ارباب رعیتی به نظام‌های بهره‌برداری جمعی جدید با ایجاد زمینه مناسب برای کاربرد روش‌ها و فنون ابزار و ماشین‌آلات جدید کشاورزی مورد توجه خاص قرار داد. در هر یک یا چند روستا واحدی جمعی به نام کمون تشکیل گردید که در قالب آن دولت اراضی تحت مالکیت عمومی یا اجتماعی را به صورت یکپارچه در اختیار کشاورزان قرار می‌داد و با حمایت‌های علمی و فنی و تکنولوژیکی آنان را به کشت و کار جمعی وا می‌داشت. خریدار اصلی محصولات آنان هم دولت بود. در چین کشاورزی بیش از هر واحدی در قالب کمون مورد توجه قرار گرفت. کمون‌ها علاوه بر امور اقتصادی و تولیدی مدیریت امور عمومی عام‌المنفعه

اجتماعی و فرهنگی حوزه یا قلمرو خود را بر عهده گرفتند (لوئن چن و همکاران 1354). در کمون نیز مانند کالخوز اعضا می توانست حدود 0/2 هکتار زمین به صورت خصوصی داشته باشند.

جدول 1: مقایسه نظام های بهره برداری با همدیگر

فاعلیت	مدیریت	مالکیت	حاکمیت	****
کشاورز	ارباب / مباشر	فردی	شاهنشاه	بنه
اعضا	کمون سطح روستا	دولت (گروهی)	دولت	کمون
اعضا	دولت	دولت	دولت	ساوخوز
اعضا	هیئت مدیره	گروهی	دولت	کالخوز

منبع. نگارندگان

جدول 2: مقایسه نظام های بهره برداری بر اساس شاخص حقوقی

دولتی	اشتراکی	اختصاصی	****
		**	بنه
**			ساوخوز

کالخور

**

کمون

**

منبع. نگارندگان

مقایسه چند ویژگی بارز در نظام‌های بهره‌برداری

*****	کمون	کالخور	بنه
مشارکت	با اجباری بودن مشارکت در کمون از میزان مشارکت کاسته شد	به صورت نسبی از مشارکت خوبی برخوردار بود	با تسلط ارباب دارای همکاری بالایی بود. (البته اجباری)
پاسخگویی	در کلیه امور روستا	رفع نیاز های زندگی	زمینه های معیشتی روستاییان
کارائی و اثر بخشی	با توجه به عدم رضایت مردم با کارائی پایینی روبرو بود	عدم مشارکت همگانی و همچنین عدم توجه و تشویق دولت از کارائی کمی برخوردار بود	دارای اثر بخشی نسبی
امنیت	به علت مرکزیت کشاورزی در روستا ها دارای تدابیر امنیتی بود	از ایادی دولتی برای کنترل و حفظ امنیت بهره می گرفتند	امنیت توسط حکومت تامین می شد

منبع. نگارندگان

نتیجه گیری:

شرایط و ویژگی‌های بخش کشاورزی در ایران با وضعیت کشاورزی در دو کشور روسیه و چین متفاوت است. در ایران حدود 30 درصد در جمعیت در روستا به سر می‌برند و حدود یک چهارم جمعیت شاغل 10 ساله و بالاتر کشور در بخش کشاورزی‌اند و نسبت نیروی کار کشاورزی به نیروی کار حدود 45 درصد و سهم بخش کشاورزی از تولید ناخالص ملی نسبت به جمعیت فعال در این بخش در مقایسه با دو کشور روسیه و چین پایین‌تر است. این امر

معلول شرایط و علل و عوامل عدیده‌ای است که در گذشته حرکت‌های نوسازی از بالا و بدون مشارکت حقیقی مردم، بیشتر جنبه‌های سیاسی به خود گرفته و به نتیجه مطلوب در جهت توسعه کشاورزی نرسیده است. در ایران توسعه کشاورزی و افزایش تولیدات و میزان بهره‌وری بخش کشاورزی بیشتر از طریق سخت افزاری، یعنی توجه به ماشین آلات و تأمین نهاده‌های کشاورزی و غیره دنبال می‌شده است، در حالی که توسعه جنبه کیفی و نیرو افزاری یا ساختاری دارد که بدون توجه به آن اقدامات کمی و سخت افزاری به نتیجه مطلوب نمی‌رسد و راه به جایی نمی‌برد. وجود بیش از 80 درصد واحدهای بهره‌بردار خرد و دهقانی مانع بزرگی بر سر راه یکپارچه‌سازی، بهزراعی و انجام عملیات زیر بنایی برای استفاده صحیح از ماشین‌آلات و ترویج و کار مناسب روش‌ها و فنون و نهاده‌های کشاورزی در جهت افزایش میزان بهره‌وری کشاورزی بوده است.

منابع:

1. افسرپناه، ا، 1378، بررسی و مقایسه بهره‌وری نظام‌های بهره‌بردار در اراضی موقوفه کشاورزی آستان قدس رضوی. پایان نامه کارشناسی ارشد. مرکز آموزش مدیریت دولتی خراسان.
2. از کیا، م، 1374، جامعه شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران، انتشارات اطلاعات.
3. وثوقی، م، 1369، جامعه شناسی روستایی، انتشارات کیهان.
4. عبدالهی، م، 1377، نظام‌های بهره برداری کشاورزی در ایران، جلد اول، وزارت کشاورزی.
5. لهسای زاده، ع، 1372، جامعه شناسی کشاورزی، انتشارات اطلاعات.
6. صفی‌نژاد، ج، 1357، اسناد بنه‌ها. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران.
7. زرنگار، ح، 1389، لزوم گسترش مطالعات اصلاح و طراحی نظام‌های بهره‌بردار
8. لوئن چن، نائی و گالنسون، والتر؛ باقر مدنی و منوچهر کیان، اقتصاد چین. تهران، دانشگاه تهران. ش 1459.
9. L. Reynolds and loyd.G (1975). Agriculture in development Theory New Haven and London.
10. Long, Norman.(1977). An Introduction to the Sociology of Rural Development, London, TavistokPuplications.

Comparative study of exploitation systems of eastern bloc and Iran

Saman rahimi^{1*}, Mostafa ahmadvand², Kaivan saberi³

¹ rural development student at the yasoj University, ² Rural Development Assistant Professor at the yasoj University, ³ Rural Development student at the University lorestan, ⁴

Abstract

comparative study is a scientific method which through that you can find out the experience and successes of other countries in different fields. Exploitation systems are basic factors in agriculture products and also represent a kind of relationship between human and nature. The exploitation system of land, on the one hand reflect a lawful and technological between exploiter and land and on the other hand reflect the relationship between them (land lord). In this view, exploitation system is a way of gathering corps from the field by using of certain and technical ways that represent a special level of development and it is in a framework of lawful relations among individuals and in a division labor for receiving a portion of crops instead of work or capital. The logical use of nature by human and combination of product factors in agriculture is very important. Because it is very essential in process of production and also it effects on products way of life. Since agriculture is exploitation is involved with all villagers' activities in facts, it is inspirable part of rural culture and determines the economic and social dimensions of their lives. Most of the rural development concepts are in relations with problems of agriculture exploitation. The aim of this article is adoptive study of exploitation systems in stern Bloc (China and Russia) and Iran which during that exploitation systems condition in these two parts (Eastern Bloc and Iran) will be studied. The way of this research is documentary – adoptive study by the use of context – analysis. The results showed that in Eastern Bloc, mostly ownership of land system is in the control of communal collections. In this system private ownership is completely ignored and uses it as an achieving of certain goals (increasing productivity and distribution).

Key words: exploitation system, farms, eastern bloc and Iran.